UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA

Cu titlu de manuscris
CZU 903(478+498+477)"637"(043.2)

SÎRBU MARIANA

HABITATUL COMUNITĂȚILOR DIN PERIOADA TARDIVĂ A EPOCII BRONZULUI ÎN SPAȚIUL CARPATO-NIPREAN (COMPLEXUL CULTURAL NOUA-SABATINOVKA-COSLOGENI)

Specialitatea 613.01 – Arheologie

Rezumatul tezei de doctor în istorie

Chișinău 2023

Teza a fost elaborată în cadrul Departamentului Istoria Românilor, Universală și Arheologie al Facultății de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova

Conducător științific:
Sava Eugen, doctor habilitat în istorie, conferențiar universitar

Referenți oficiali:
Kavruk Valeriu, doctor în istorie, cercetător științific gr. I, Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe (România)
Gogâltan Florin, doctor habilitat în istorie, cercetător științific gr. I, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca (România)

Componența Consiliului științific specializat:
1. **Postică Gheorghe** doctor habilitat în istorie, profesor universitar, Muzeul Național de Istorie a Moldovei – **președinte al Consiliului**;
2. **Corobcean Andrei**, doctor în istorie, Universitatea de Stat din Moldova – **secretar științific al Consiliului**;
3. **Zanoci Aurel**, doctor în istorie, conferențiar universitar, Universitatea de Stat din Moldova;
4. **Topal Denis**, doctor în istorie, cercetător științific Muzeul Național de Istorie a Moldovei;
5. **Ailincăi Sorin-Cristian**, doctor în istorie, cercetător științific I, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea, (România).

Susținerea va avea loc la **6 iulie 2023**, **ora 14:00**, în ședința Consiliului specializat **D 613.01-23-22** de la Universitatea de Stat din Moldova (Chișinău, str. Alexei Mateevici 60, MD-2009, blocul central, et. 5, aud. 530).

Teza de doctorat și rezumatul pot fi consultate la biblioteca Universității de Stat din Moldova (str. Alexei Mateevici 60, blocul central, et. 2) și pe pagina web a ANACEC.

Rezumatul a fost expediat la 30 mai 2023.

Secretar științific al Consiliului științific specializat,
Corobcean Andrei,
doctor în istorie, lector universitar

Conducător științific,
Sava Eugen,
doctor habilitat în istorie, conferențiar universitar

Autoare
Sîrbu Mariana

© Sîrbu Mariana, 2023

CUPRINS

REPERE CONCEPTUALE ALE CERCETĂRII 4

CONȚINUTUL TEZEI 7

1. ISTORICUL CERCETĂRII ȘI ISTORIOGRAFIA 7

1.1. Istoricul cercetărilor de teren 7
1.2. Reflectarea vestigiilor arheologice în istoriografie 9

2. AȘEZĂRILE, LOCUINȚELE ȘI CONSTRUCȚIILE GOSPODĂREȘTI 10

2.1. Mediul natural 10
2.2. Amplasarea și trăsăturile generale 10
2.3. Tipuri de așezări 11
2.4. Locuințe 11
2.5. Anexe gospodărești 11
2.6. Vetre și cuptoare 12
2.7. Gropi 12

3. CULTURA MATERIALĂ A COMUNITĂȚILOR COMPLEXULUI CULTURAL NOUA-SABATINOVKA-COSLOGENI 12

3.1. Ceramica 12
3.2. Obiecte din os și corn 13
3.3. Obiecte din piatră 13
3.4. Obiecte din lut ars 13
3.5. Obiecte din bronz 13

4. ECONOMIA, ÎNDELETRNICIRILE ȘI MEȘTEȘUGURILE 14

4.1. Creșterea animalelor 14
4.2. Cultivarea plantelor 14
4.3. Meșteșugurile 14
4.4. Vânătoarea și pescuitul 16
4.5. Schimbul 16

5. CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI 16

BIBLIOGRAFIE 23

LISTA LUCRĂRILOR AUTOAREI LA TEMA TEZEI 25

ADNOTARE 28

ANNOTATION 29

АННОТАЦИЯ 30

REPERE CONCEPTUALE ALE CERCETĂRII

Actualitatea și importanța temei investigate. În perioada târzie a epocii bronzului, spațiul carpato-danubiano-niprean a fost supus unui șir de transformări ample, soldate cu apariția mai multor medii culturale având la bază un factor genetic comun și forme de manifestare asemănătoare. Acest proces s-a petrecut, cel mai probabil, în urma schimbării radicale a situației istorice pe întreg teritoriul Europei de Est şi de Sud-Est la mijlocul mileniului II a. Chr. În literatura de specialitate fenomenele culturale menționate au fost încadrate într-un ansamblu cunoscut sub denumirea de *complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni* (în continuare N-S-C). Acesta din urmă a combinat elemente vestice (specifice culturilor Monteoru, Komarow-Costişa şi Wietennberg) şi estice (specifice culturii Srubnaja şi culturii ceramicii cu multe brâie/cultura mnogovalikovoi keramiki).

Primele vestigii atribuite culturii Noua au fost descoperite încă la sfârșitul secolului XIX pe teritoriul României, în Transilvania, în mare parte reprezentând descoperiri fortuite cu caracter funerar. Tot din acea perioadă datează și primele descoperiri de tip Sabatinovka în zona Bugului de Sud, incluse într-o cultură aparte în anii '50 ai secolului XX. Abia la începutul anilor '70 ai secolului XX – atât ca urmare a cercetărilor de teren efectuate pe teritoriul Dobrogei, cât și a utilizării metodei comparative – a fost evidențiată cultura Coslogeni.

În momentul de față sunt cartate în total cca 2700 așezări, din care cca 1600 aparțin culturii Noua, cca 1100 – culturii Sabatinovka și alte cca 100 – culturii Coslogeni. Cu toate acestea, este evident nivelul de cercetare, mult diferit de la o zonă la alta, al fiecăreia din cele trei culturi. Rezultatele investigațiilor (periegeze, sondaje, săpături arheologice) realizate până la momentul de față s-au materializat într-o bază documentară impresionantă privind habitatul și cultura materială a comunităților N-S-C. Totuși, multe aspecte componente ale habitatului și ale modului de viață continuă a fi neclare sau chiar necunoscute. În continuare, se constată numeroase lacune atât în cunoașterea duratei de existență a așezărilor, a mișcărilor sezoniere, a elementelor demografice, cât și a prezenței anumitor centre meșteșugărești, a funcționalității mai multor tipuri de obiecte, a identificării culturilor agricole cultivate, dar și a altor teme de cercetare. Arealul vast de răspândire, multitudinea așezărilor, numărul redus de investigații sistematice și lipsa

accesului la multe dintre colecțiile arheologice complică procesul de cunoaștere mai detaliată a acestui complex cultural.

Perioada târzie a epocii bronzului a fost marcată de evoluția metalurgiei bronzului, de diversificarea obiectelor turnate din acest aliaj și de apariția lor în serie. Cu toate acestea, cea mai mare parte a inventarului casnic și gospodăresc continua să fie confecționat din os, piatră și lut, însă aceste categorii de artefacte nu au fost valorificate suficient în literatura de specialitate. Se observă un vădit accent pus pe artefactele reprezentative, pentru unele din ele fiind elaborate tipologii, iar altele fiind determinate ca repere cronologice (seceri, topoare-celt, pumnale și alte obiecte din bronz, psalii din os/corn, sceptre din piatră ș.a.).

Nu în ultimul rând, trebuie amintit faptul că în literatura de specialitate nu este cunoscută o sinteză în care să fie prezentate elementele de habitat, modul de viață și cultura materială a întregului complex cultural, un studiu în care analiza aspectelor enumerate mai sus, prin asemănările și deosebirile dintre cele trei culturi arheologice componente, ar crea o imagine explicită privind fenomenul și particularitățile acestor comunități. Lipsa sau insuficiența analizelor interdisciplinare (arheozoologică, pedologică, palinologică, paleobotanică, traseologică ș.a.) complică și mai mult modul de analiză și de interpretare a tuturor aspectelor menționate mai sus.

În consecință, importanța unui studiu de sinteză privind habitatul și economia comunităților N-S-C constă și din posibilitățile actuale ce ar favoriza o nouă abordare prin sistematizarea și analiza vestigiilor arheologice, inclusiv prin utilizarea metodelor interdisciplinare.

Cadrul cronologic. Limita cronologică inferioară (secolul XVI a. Chr.) este determinată de mișcarea comunităților răsăritene la periferia estică și sud-estică a spațiului carpato-dunărean, soldată cu formarea complexului cultural N-S-C.

Limita superioară (sec. XII/XI a. Chr.) este marcată de impunerea curentului vestic (hallstattian) în această regiune, care se reflectă arheologic prin dispariția siturilor de habitat ale comunităților N-S-C.

Cadrul geografic. Spațiul pe care ni l-am propus, inițial, pentru cercetare cuprindea teritoriul dintre zona râului Nipru și Carpații Orientali. În procesul analizei complexe a vestigiilor arheologice de tip N-S-C, a devenit însă oportună o lărgire a spațiului de cercetare, fiind, astfel, abordat întregul areal

de răspândire al acestui complex cultural, acesta cuprinzând în momentul de față un vast teritoriu – de la est de râul Nipru, în est, până în regiunea intracarpatică a României, la vest, şi de la cursul superior al Nistrului, la nord, până în nord-estul Bulgariei și peninsula Crimeea, la sud.

Scopul lucrării constă în elaborarea unui studiu complex privind habitatul comunităților N-S-C din întregul lor areal de răspândire, pornind de la sistematizarea și analiza multilaterală a datelor arheologice, obținute în urma cercetărilor de teren, începând cu anii ’20 ai sec. XX și până în prezent.

Obiectivele cercetării:

1. Evaluarea contribuțiilor istoriografice cu privire la habitatul comunităților N-S-C și a semnificației surselor arheologice cunoscute la etapa actuală;

2. Analiza detaliată a așezărilor comunităților N-S-C, identificarea elementelor de habitat și evaluarea acestora din perspectiva stabilirii unei viziuni de ansamblu asupra fenomenului habitatului de la sfârșitul epocii bronzului;

3. Examinarea detaliată a culturii materiale a comunităților N-S-C și stabilirea, în cadrul habitatului, a locului ocupat de diversele categorii de obiecte prelucrate din lut, os/corn, piatră și bronz;

4. Studierea ocupațiilor comunităților N-S-C și a caracterului economiei, determinarea rolului lor în cadrul habitatului și estimarea impactului acestora asupra modului de viață al populației în perioada târzie a epocii bronzului;

5. Stabilirea tipului de habitat și a interconexiunii acestuia cu ocupațiile și modul de viață ale conumităților N-S-C.

Ipoteza de cercetare. În contextul acumulării, în ultimele decenii, a unui volum impresionant de artefacte noi, atribuite complexului cultural N-S-C, și a studierii lor pe baza metodologiilor moderne, lucrarea de față își propune o cercetare, evaluare și sistematizare a vestigiilor arheologice caracteristice acestor comunități. Studierea complexă și pluridisciplinară va permite realizarea unei sinteze despre habitatul comunităților umane din perioada târzie a epocii bronzului din spațiul cercetat și va oferi rezultate calitative noi cu privire la modul de viață, caracterul habitatului și al economiei acestor populații.

Baza documentară. Lucrarea a fost elaborată pe baza rezultatelor investigațiilor arheologice obținute din așezările de tip N-S-C, cercetate în

ultimele șapte decenii pe întreg arealul de răspândire al acestui complex cultural. Pentru așezările de pe teritoriul actual al României, Ucrainei și Bulgariei, cercetarea a fost efectuată prioritar pe baza surselor bibliografice, iar pentru spațiul Republicii Moldova, de rând cu materialele publicate, au fost utilizate mai multe colecții arheologice, păstrate în fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei.

Totodată, au fost consultate un șir de rapoarte științifice și repertorii arheologice, păstrate în Arhiva Arheologică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Autoarea a participat ca membru al echipei de cercetare la investigațiile arheologice efectuate în așezarea culturii Sabatinovka de la Taraclia-Gaidabul, în cadrul unui proiect moldo-german, condus de E. Sava și E. Kaiser. Aceasta i-a permis utilizarea materialelor și a informațiilor inedite de la Taraclia-Gaidabul în procesul de elaborare al lucrării de față.

Sinteza metodologiei de cercetare. În procesul de cercetare, au fost utilizate diverse metode practicate în arheologie: tipologică, comparativă, statistică, geofizică de prospectare, metoda datării cu radiocarbon, paleobotanică, paleozoologică, ș.a.

CONȚINUTUL TEZEI

În **Introducere** sunt prezentate scopul și obiectivele lucrării, metodele de cercetare aplicate în procesul de elaborare a tezei, actualitatea și importanța problemei. Aici, de asemenea, sunt expuse date generale despre limitele geografice și cronologice, precum și baza documentară utilizată în elaborarea lucrării.

1. ISTORICUL CERCETĂRII ȘI ISTORIOGRAFIA

1.1. Istoricul cercetărilor de teren

Arealul de răspândire a complexului cultural N-S-C este foarte vast și se întinde pe teritoriul actual a patru țări – Ucraina, Republica Moldova, România și Bulgaria. Datorită acestui factor, dar și diferenței nivelului de cercetare din aceste țări, numărul de așezări cercetate variază de la o regiune la alta. Istoricul cercetărilor de teren în așezările complexului cultural N-S-C poate fi împărțit, convențional, în cinci perioade.

Primele vestigii de tip Noua și Sabatinovka au fost descoperite încă *la sfârșitul secolului XIX* pe teritoriul României (în Transilvania) și, respectiv, pe cel al Ucrainei (în zona râului Nipru). Până la începutul perioadei postbelice, regiunea sud-estică a României, precum și nord-estul Bulgariei, nu au reprezentat o zonă de interes cu privire la cercetarea monumentelor epocii bronzului târziu, așa încât primele vestigii specifice culturii Coslogeni au fost descoperite și prezentate în literatura de specialitate abia în perioada postbelică.

La *mijlocul secolului XX*, pe teritoriul României erau identificate și cartate 39 de așezări Noua (Petrescu-Dîmbovița 1953), iar pentru spațiul pruto-nistrean erau cunoscute 22 de situri ale aceleiași culturi (Мелюкова 1961). În această etapă, pe teritoriul Ucrainei, în zona Niprului, au fost descoperite un șir de monumente specifice culturii Sabatinovka (considerată atunci o fază târzie a culturii Srubnaja). Anii '50 ai secolului XX s-au remarcat – pentru arealul culturii Coslogeni – mai mult prin cercetări de sondaj și mai puțin prin investigații sistematice. Consecința științifică a acestora a fost identificarea și definirea culturii Coslogeni (Morintz, Anghelescu 1970).

Perioada anilor '60-'70 ai secolului trecut s-a remarcat prin investigații de suprafață, dar și prin cercetări de teren efectuate în mai multe așezări de tip N-S-C. Pentru siturile Sabatinovka de pe teritoriul Ucrainei este elaborată o repertoriere a așezărilor din nord-vestul Mării Negre și zona Niprului inferior (Шарафутдинова 1968). Tot în această perioadă au fost efectuate primele investigații arheologice în așezări de tip Coslogeni de pe teritoriul Bulgariei (Tonceva 1991).

Perioada anilor '80-'90 s-a evidențiat prin sporirea numărului de așezări de tip N-S-C cercetate, rezultatele acestor cercetări contribuind esențial la completarea bazei de date privind habitatul, modul de viață și cultura materială a acestor comunități. În această perioadă a fost elaborat repertoriul așezărilor culturilor Noua și Coslogeni de pe teritoriul României (Florescu 1991). Pe teritoriul Bulgariei, ultimele cercetări în așezări de tip Coslogeni au fost cele de la Tutrakan și Durankulak, după care a urmat o pauză, care durează până în momentul de față.

În primele decenii ale secolului XXI, pe teritoriul României sunt cercetate mai multe așezări de tip Noua și Coslogeni. Este restructurat și completat

repertoriul așezărilor culturii Coslogeni, inclusiv al celor cunoscute pe teritoriul Bulgariei (Bolohan 2016). În Republica Moldova, după o pauză de aproape un deceniu, cercetarea monumentelor de tip Noua a fost reluată în 2003 prin investigații sistematice în așezarea Odaia-Miciurin (Сава, Кайзер/Sava, Kaiser 2011). Iar în perioada 2016-2019, a fost cercetată sistematic așezarea Taraclia-Gaidabul, atribuită culturii Sabatinovka (Сава и др. 2017; Kaiser et al. 2020). În această perioadă sunt elaborate repertorii ale așezărilor Noua-Sabatinovka atestate pe teritoriul Republicii Moldova (Sava, Sîrbu 2009; Sava 2014). În Ucraina lipsesc investigațiile în așezări de tip Noua, iar cele din așezări de tip Sabatinovka s-au redus esențial comparativ cu perioada anterioară.

1.2. Reflectarea vestigiilor arheologice în istoriografie

Vestigiile arheologice descoperite începând cu anii '20 ai secolului XX și până în prezent au fost valorificate în mai multe publicații. Primele lucrări reprezentau studii de sinteză, în care se punea un accent vădit pe originea și încadrarea cronologică a culturilor Noua, Sabatinovka și Coslogeni.

Treptat, în publicații a început să fie abordat un spectru larg de aspecte privind habitatul și comunitățile mediului cultural de tip N-S-C (origine, cronologie, habitat, mod de viață, cultură materială și rit funerar), fapt datorat rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate în mai multe așezări și necropole, dar și descoperirii unor noi monumente atribuite acestor trei medii culturale.

Schimbările climaterice, peisajul din perioada târzie a epocii bronzului și rolul acestora în popularea zonei de stepă sunt prezentate doar în câteva lucrări și țin strict de mediul culturii Sabatinovka. De o tratare mai largă – în publicațiile apărute de-a lungul timpului – s-au bucurat așezările complexului cultural N-S-C, prin repertorierea acestora, dar și printr-o analiză complexă. O preocupare aparte a specialiștilor a fost procesul de formare a așa-numitelor „cenușare".

Cercetările arheologice sistematice au avut drept rezultat descoperirea mai multor complexe de habitat (locuințe, gropi, vetre, cuptoare, structuri din piatră, anexe gospodărești), prezentate într-un șir de publicații, inclusiv monografice, în care au fost identificate tipurile, trăsăturile morfologice și metrice, tehnica și materialul utilizat la construcția lor, precum și funcționalitatea, de cele mai multe ori însă, acestea fac referire la un anumit

sit (Мелюкова 1961; Сава, Кайзер/Sava, Kaiser 2011 ș.a.), fără a face concluzii generale pentru tot complexul N-S-C.

Investigațiile arheologice efectuate în așezările complexului cultural N-S-C au permis identificarea mai multor categorii de obiecte prelucrate din materii prime diverse (os, piatră, lut, bronz, corn, silex, scoică). În mare parte, în publicații sunt prezentate și analizate prioritar obiectele reprezentative, în special bronzurile. Descoperirea mai multor depozite, dar și a pieselor singulare de bronz din așezări a contribuit la elaborarea mai multor cataloage și tipologii, conținute într-un număr impresionant de articole și monografii (Petrescu-Dîmboviţa 1977; Dergačev 2002). Studii în care materialul arheologic este prezentat în contextul acestor analize interdiciplinare sunt puține (Сава, Кайзер/Sava, Kaiser 2011) şi abordează, de regulă, doar câteva dintre categoriile de artefacte descoperite în așezările acestor culturi.

2. AŞEZĂRILE, LOCUINȚELE ȘI CONSTRUCȚIILE GOSPODĂREȘTI

Așezările complexului cultural N-S-C se caracterizează prin prezența așa-numitelor „cenușare", ușor vizibile pe terenul proaspăt arat, ceea ce a favorizat, în mare parte, identificarea lor și, respectiv, verificarea și cartarea acestora.

2.1. Mediul natural

Dacă facem referință la arealul vast ocupat de complexul cultural N-S-C, se poate admite existența diferențelor climatice de la o zonă la alta, ceea ce ar explica, într-o măsură oarecare, gradul diferit de frecvență al așezărilor. Dintre elementele de habitat, o importanță aparte au avut-o rețeaua hidrografică și prezența solurilor fertile în apropierea cursurilor de apă – condiții favorabile practicării păstoritului și, într-o anumită măsură, a cultivării plantelor.

2.2. Amplasarea și trăsăturile generale

Deși arealul complexului cultural N-S-C cuprinde diverse zone climaterice, amplasarea topografică a așezărilor relevă anumite trăsături comune. De cele mai multe ori, acestea sunt situate pe terenuri deschise, prioritar pe terasele inferioare ale cursurilor de apă sau pe pantele line,

adiacente văilor râurilor, pâraielor sau râpelor (Sava 2014). O condiție obligatorie era amplasarea așezărilor în apropierea surselor de apă – atât de-a lungul marilor cursuri, cât și al afluenților de proporții mai mici. Mărimea așezărilor se estimează, în medie, între 2,0 și 3,5 ha pentru cultura Noua (Sava 2014; Niculică 2015) și între 0,5 și 18,0 ha – pentru cultura Sabatinovka (Ванчугов 2013). „Cenuşarele" reprezintă o trăsătură distinctă pentru majoritatea așezărilor de tip N-S-C.

2.3. Tipuri de așezări

Așezările complexului cultural N-S-C pot fi clasificate pe baza mai multor factori, cum ar fi: amplasarea topografică, raportul dinte suprafața așezării și condițiile topografice, raportul dintre suprafața așezării și elementele de habitat, dar și al gradului de locuire. Analiza așezărilor pe baza acestor criterii relevă, în mare parte, caracteristici asemănătoare pentru cele trei culturi, dar semnalează și unele diferențe impuse fie de zonele și condițiile geografice, fie de anumite practici și tradiții zonale.

2.4. Locuinţe

Pentru așezările complexului N-S-C sunt cunoscute două tipuri de locuințe: *adâncite în sol* și *de suprafață.* Pentru ambele tipuri, în arealul culturilor Sabatinovka și Coslogeni, se cunoaște varianta cu partea inferioară a pereților construită din piatră (Todorova 1982; Pieniążek 2007). Locuințele sunt descoperite, de regulă, în „cenușare" și, mai rar, în afara lor. Situația aceasta se datorează, cel mai probabil, cercetării tradiționale doar în limita „cenușarelor" şi foarte rar – în spațiul dintre acestea.

2.5. Anexe gospodărești

Din cauza modului simplu de construcție, bazat prioritar pe materiale vegetale, aceste complexe nu s-au păstrat până în zilele noastre. Luând însă în considerare datele cunoscute privind modul de viață și inventarul casnic și gospodăresc, putem admite prezența în apropierea locuințelor a unor anexe simple sau mai complicate, așa cum este complexul descoperit în așezarea culturii Noua de la Ostrivec (Балагурі 1964). Pentru cultura Sabatinovka sunt cunoscute așa-numitele ocoale simple sau duble (Смекалова и др. 2020).

2.6. Vetre și cuptoare

Instalațiile bazate pe folosirea focului, reprezentate de vetre și cuptoare, sunt descoperite sporadic și constituie forme simple de construcție, unele prezentând urme de reparare. Cu siguranță, acestea erau utilizate ca sursă de căldură, lumină și ca mijloc necesar pregătirii hranei. Cuptoarele din afara locuințelor aveau o altă menire – de topire a metalelor sau de ardere a ceramicii.

2.7. Gropi

Gropile reprezintă un element nelipsit în așezările complexului cultural N-S-C, unele din ele caracterizându-se print-un număr destul de mare. Lutul din acestea era utilizat, într-o primă etapă, pentru construcția locuințelor și a anexelor, ulterior, gropile servind ca depozite de materii prime, produse ușor alterabile sau, într-o etapă finală, pentru deșeuri menajere. După inventarul din ele se diferențiază: gropi menajere și gropi de cult.

3. CULTURA MATERIALĂ A COMUNITĂȚILOR COMPLEXULUI CULTURAL NOUA-SABATINOVKA-COSLOGENI

Remarcăm pentru comunitățile blocului cultural N-S-C o cultură materială destul de complexă, dictată de modul de viață și de îndeletnicirile de bază, practicate de purtătorii acestor culturi. Inventarul arheologic descoperit în așezări se evidențiază prin diversitatea articolelor confecționate din os și bronz, a căror tehnică de prelucrare a cunoscut un avânt în această perioadă, unele din piese devenind elemente caracteristice culturilor respective și repere de datare cronologică.

3.1. Ceramica

Materialul ceramic descoperit în așezările de tip N-S-C demonstrează o tipologie variată a recipientelor (oale, cești, kantharosuri, vase borcan/sac, vase de provizii, tăvi, vase miniaturale ș.a.). Inventarul ceramic poate fi divizat, convențional, în două categorii de bază: *fină* și *grosieră*, deși este cunoscut un lot numeros de ceramică, ce poate constitui o categorie intermediară – *semifină.* Predomină ceramica grosieră, ornamentată, de regulă, cu brâuri aplicate sub buză, ceramica fină constituind doar cca 15% (Sava, 2014) și fiind ornamentată cu caneluri sau incizii.

3.2. Obiecte din os și corn

Diversitatea artefactelor din os și corn, descoperite în așezările culturilor Noua, Sabatinovka și Coslogeni, pot fi împărțite în câteva categorii tipologice: unelte, ustensile, arme, piese de harnașament, podoabe/piese de port, reprezentări zoomorfe și antropomorfe, alte obiecte cu utilitate incertă. Cea mai reprezentativă grupă de artefacte este cea a uneltelor, cu o gamă tipologică variată, descoperite, practic, în fiecare din așezările cercetate ale complexului cultural N-S-C.

3.3. Obiecte din piatră

Prelucrarea pietrei, deși practicată pe o scară mai redusă decât cea a osului, continua să dețină întâietatea în confecționarea uneltelor. În afară de unelte, obiectele prelucrate din piatră reprezintă piese de prestigiu, arme și piese cu caracter votiv. În așezările cercetate predomină uneltele pentru măcinat (râșnițe, frecătoare) și răzuit sau strivit (abrazive, percutoare).

3.4. Obiecte din lut ars

Modelarea lutului, pe lângă producerea recipientelor necesare în bucătărie și gospodărie, mai era practicată pentru confecționarea unor ustensile (fusaiole, greutăți) și, în mare parte, a unui șir de elemente componente ale unor practici rituale (figurine zoomorfe și antropomorfe, „pâinici”, bile, vase miniaturale ș.a.). Obiectele sunt lucrate din pastă de lut necalitativă, fărâmicioasă, din care cauză, de cele mai multe ori, sunt descoperite în stare fragmentară.

3.5. Obiecte din bronz

Repertoriul artefactelor confecționate din metal, descoperite în așezări, este unul restrâns, comparativ cu cele aflate în depozite, și este reprezentat prioritar de unelte (seceri, topoare-celt, dălți, cuțite, lame de ferestrău, împungătoare și ace de cusut), după care urmează armele (vârfuri de săgeată, vârfuri de lance și pumnale), piesele de podoabă (ace de păr, brățări, pandantive, aplici, inele de tâmplă, cercei și fibule) și cele de harnașament (psalii).

4. ECONOMIA, ÎNDELETRNICIRILE ȘI MEȘTEȘUGURILE

Economia comunităților N-S-C întrunea un complex de aspecte, fiecare din ele cunoscând anumite procese și etape de dezvoltare. Principala ramură a economiei era creșterea animalelor, care a determinat dezvoltarea altor ocupații casnice și meșteșugărești, precum prelucrarea osului și a pieilor. Păstoritul a impus comunităților mișcări în spațiu și interacțiunea cu alte triburi, care a prilejuit, pe lângă stabilirea unor relații intersociale, și apariția și dezvoltarea relațiilor de schimb.

4.1. Creșterea animalelor

În așezările de tip Noua-Sabatinovka, clasamentul speciilor poziționează bovinele pe primul loc, după care urmează ovi-caprinele, cabalinele și suinele. Practicarea acestei ocupații era organizată, cel mai probabil, prin mișcări periodice între așezările de bază și cele sezoniere. Este foarte posibil ca păstorii, pentru o bună perioadă a anului, să fi ținut o parte din animale pe pășunile sezoniere, turmele fiind aduse în așezările permanente doar pentru sezonul rece al anului. Pentru o parte distinctă din turmă, selectată, eventual, după anumite criterii (boi de tracțiune, vaci pentru lapte, animale care urmau să fie sacrificate în viitorul apropiat) erau folosite pășunile din apropierea așezărilor.

4.2. Cultivarea plantelor

Cultivarea plantelor se practica în zone favorabile acestei ocupații, cu umiditate suficientă, câmpurile prelucrate fiind amplasate, cel mai probabil, în apropierea așezărilor, lângă surse permanente de apă, dar pe locuri fără risc de inundație. Pentru această îndeletnicire nu avem decât dovezi indirecte, confirmate, de regulă, pe baza analizelor paleobotanice (amprente de boabe și semințe, boabe de orz carbonizate) și a uneltelor de prelucrare a pământului (brăzdare din os și corn).

4.3. Meșteșugurile

Metalurgia. Noutatea perioadei târzii a epocii bronzului a fost dezvoltarea tehnicii de turnare a bronzului, meșteșug caracteristic atribuit comunităților N-S-C, datorită multiplelor descoperiri de bronzuri din incinta așezărilor și, mai cu seamă, în cadrul depozitelor. Industria metalurgică a jucat un rol important atât în dezvoltarea economiei și productivității muncii,

cât și în stabilirea relațiilor de comerț, bronzurile reprezentând articolele oferite cel mai frecvent în cadrul schimbului.

Prelucrarea pietrei. O dezvoltare evidentă a cunoscut și prelucrarea materialului litic prin confecționarea din roci dure a sceptrelor, mojarelor, topoarelor și formelor de turnare, piese care – morfologic și artistic – demonstrează prezența unei ocupații specializate. Avântul industriei metalurgice a diminuat procesul prelucrării pietrei și răspândirea acesteia, însă inventarul gospodăresc continua să fie confecționat, în mare parte, din piatră.

Prelucrarea materiei dure animale. Prelucrarea osului și a cornului este argumentată prin prezența unui număr mare de artefacte din aceste materii prime (unelte, arme, podoabe, piese de harnașament), descoperite în diverse contexte arheologice. Cu toate acestea, nu putem vorbi despre o specializare pentru toate obiectele, întrucât o mare parte din piesele din os cunoscute sunt lucrate simplist și puteau fi realizate de mai mulți membri ai comunității. În centre specializate erau prelucrate, cel mai probabil, butonii, psaliile și acele cu patru protuberanțe, ipoteză susținută atât de elementele de decor prezente pe aceste piese, cât și de standardizarea tipologică a acestora.

Prelucrarea lutului. Un meșteșug aparte era olăritul – destul de practicat, însă nu pe atât de specializat. Tehnica de prelucrare a lutului nu se deosebea de cea aplicată de comunitățile anterioare, diferențele fiind în unii degresanți folosiți, în calitatea pastei și a procesului de ardere. Cel mai probabil, în centre specializate era modelată ceramica fină (ceștile, vasele kantharos) și vasele mari, destinate păstrării proviziilor, pentru a căror modelare erau necesare anumite deprinderi și cunoștințe. Pe lângă olărit, pasta lutoasă era folosită la confecționarea unor ustensile gospodărești și a unor piese de cult.

Prelucrarea pieilor de animale. Diversele calități ale pielii de animal (elasticitatea, duritatea, termoizolarea) i-au atribuit acestei materii prime un rol important în confecționarea îmbrăcămintei, a încălțămintei și a altor atribute vestimentare, a pieselor de harnașament. Ca și în cazul altor îndeletniciri, prelucrarea pieilor nu a lăsat urme arheologice directe, fiind reconstituită pe baza uneltelor și a accesoriilor folosite în diverse etape tehnice de prelucrare a acestei materii prime.

Exploatarea sării. În zonele subcarpatice împădurite și în zona submontană din peninsula Crimeea sunt cunoscute așezări amplasate în

apropierea izvoarelor de apă sărată (Dumitroaia 1992; Колотухин 2003). Erau practicate două moduri de obținere a sării: prin exploatarea izvoarelor sărate și prin dobândirea minieră a rocii de sare.

4.4. Vânătoarea și pescuitul

Pescuitul și vânătoarea au jucat roluri secundare în viața economică a comunităților N-S-C, dat fiind faptul că creșterea animalelor domestice asigurau strictul necesar de carne. Cel mai probabil, se practica prioritar vânatul pasiv, prin folosirea diferitor capcane, și, mai puțin, cel activ – călare pe cai și cu utilizarea arcului cu săgeți. Situarea așezărilor în apropierea surselor de apă era oportună practicării atât a pescuitului, cât și a culesului de scoici de apă dulce.

4.5. Schimbul

Relațiile de schimb s-au dezvoltat, în mare parte, datorită sporirii producției articolelor turnate din bronz, circuitul lor pe un spațiu vast fiind demonstrat de numărul impresionant al depozitelor de bronzuri. Pe lângă articolele din bronz, în schimb au fost antrenate mai multe produse din os, piatră și, nu în ultimul rând, sare, chihlimbar și alte produse „la mare căutare" pentru acele timpuri.

5. CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Elementele de habitat sunt, în mare parte, comune pentru toate cele trei medii culturale, însă sunt prezente și unele diferențe, impuse de factori geoclimatici sau de tradiții zonale. Fenomenul habitual de la sfârșitul epocii bronzului se remarcă printr-o dependență a comunităților umane de condițiile mediului natural, în vederea dezvoltării și sporirii turmelor de animale ca sursă principală de existență. **Concluziile** ce urmează vin să prezinte rezultatele obținute în urma cercetării efectuate în cadrul tezei de doctorat, reflectând realizarea obiectivelor propuse:

1. Actualmente, pe întregul spațiu de răspândire a complexului cultural N-S-C sunt cartate peste 2700 de așezări. Cu toate acestea, doar în cca 8% dintre ele au fost efectuate cercetări arheologice. Rezultatele acestor investigații au fost publicate în numeroase articole, studii și lucrări de sinteză, care reflectă separat aceste trei culturi. *Analiza informației,* cu utilizarea a diverse metode de cercetare (statistică, comparativă, deductivă, cartografică,

tipologică ș.a.), a oferit posibilitatea unei ample documentări a habitatului comunităților N-S-C. În același timp, prelucrarea informațiilor prezentate în publicații, precum și a celor inedite, a facilitat *elaborarea unei importante baze de date* cu privire la artefactele descoperite în așezările de tip N-S-C.

2. În vederea completării datelor privind dinamica așezărilor, a fost efectuată *analiza dinamico-teritorială pentru siturile Noua de pe teritoriul Republicii Moldova*, realizată pe baza a doi algoritmi geo-spațiali – triangularea Delaunay şi crearea hărții calorice. Rezultatele au arătat prezența a circa 20 de aglomerări, cu o suprafață totală cuprinsă între 27 și 70 km^2, fiecare fiind formată din cca 5 – 9 situri. Acestea, la rândul lor, marchează teritorii bine delimitate, ce constau, probabil, din spațiul de habitat și pășunile aferente, în care avea loc circulația continuă a păstorilor. Aceleași constatări sunt valabile și pentru așezările de tip Noua de pe teritoriul României și pentru cele ale culturii Sabatinovka din regiunea nord-pontică. Rămâne neclară situația din arealul culturii Coslogeni. Însă *analiza imaginilor geo-spațiale* a permis identificarea unor așezări cu „cenușare" și pe teritoriul Bulgariei, aparținând, probabil, culturii Coslogeni, care sunt similare celor de tip Noua-Sabatinovka.

Astfel, observațiile noastre demonstrează prezența în comunitățile N-S-C a unui mod de viață bazat pe o mișcare ciclică între așezările permanente și cele sezoniere. Totodată, această situație presupune că numărul impresionant de așezări cartate, dar și densitatea lor în unele zone, nu reprezintă o explozie demografică, ci, mai degrabă, practicarea unei forme deosebite de păstorit, bazat pe mișcări ciclice între așezările permanente și cele sezoniere.

Elementele de habitat (așezări, „cenușare", locuințe, anexe gospodărești) ale comunităților N-S-C se remarcă prin mai multe trăsături comune, dar și prin unele deosebiri zonale, impuse de anumiți factori. Locuințele reprezentau forme simple (adâncite și de suprafață /tip colibă), datorate nu atât lipsei materialelor de construcții, cât modului de viață al comunităților N-S-C. Prezența în apropierea locuințelor a unor anexe menite anumitor activități gospodărești sau meșteșugărești este demonstrată, în mare parte indirect, prin *analiza inventarului gospodăresc*. Din motive de securitate, unele complexe meșteșugărești puteau fi construite în afara așezărilor, de aici și lipsa lor printre complexele descoperite în cadrul „cenușarelor". Instalațiile de foc prezintă forme simple de vetre și cuptoare, utilizate ca sursă de

căldură, lumină, fiind și un mijloc necesar pregătirii hranei. Un element nelipsit în așezările complexului cultural N-S-C sunt gropile, săpate inițial pentru lutul necesar construcției locuințelor, a vetrelor și cuptoarelor, iar ulterior – pentru depozitarea deșeurilor menajere. Nu lipsesc nici gropile ce păstrează urme sau atribute ale unor ritualuri.

3. Comunitățile N-S-C se remarcă printr-o cultură materială destul de complexă. Materialul arheologic descoperit în așezări se evidențiază prin diversitatea articolelor prelucrate din os și bronz, a căror tehnică de prelucrare a cunoscut un avânt în această perioadă, unele din piese devenind elemente caracteristice respectivelor culturi și repere pentru datarea cronologică. *Prelucrarea statistică a datelor* oferă întâietate obiectelor din os, după care urmează cele din piatră, bronz și lut ars. Printre piesele din os, cele mai numeroase sunt uneltele folosite la prelucrarea pieilor de animale, fapt demonstrat traseologic și experimental. Din categoria obiectelor din piatră se remarcă numeric uneltele pentru măcinat și matrițele pentru turnarea metalelor. Printre articolele din bronz predomină ustensile folosite la cusut și găurit, iar artefactele din lut, cu excepția recipientelor, reprezintă piese utilizate pentru tors și țesut, precum și obiecte cu caracter votiv. *Determinarea* componenței chimice a artefactelor din bronz, descoperite în așezările de tip Noua-Sabatinovka de pe teritoriul Republicii Moldova, au stabilit că, în cazul uneltelor și a pieselor de podoabă, valorile medii ale staniului sunt aproape aceleași și constituie 7%, pe când conținutul de plumb, arsenic și antimoniu este mai ridicat doar în cazul uneltelor. *Clasamentul vaselor din lut prezintă o tipologie variată de forme* și decor, care sunt comune, în mare parte, pentru toate cele trei culturi.

4. Datorită analizei materialului arheologic, a fost posibilă *obținerea mai multor date indirecte privind practicarea anumitor îndeletniciri și meșteșuguri*, dar și gradul acestor activități. Ocupația principală a comunităților N-S-C era creșterea animalelor, caracterizată prin practicarea unor mișcări ciclice ale turmelor de animale. Clasamentul speciilor poziționează bovinele pe primul loc, cu 63-68%, după care urmează ovi-caprinele – cu 14-17%, cabalinele – cu 7,5-15,3% și suinele – până la 10,9%. Pentru mediul cultural Coslogeni, pe locul doi după bovine se situează suinele, ceea ce ar putea însemna un grad mai accentuat de sedentaritate a acestor comunități.

Cultivarea plantelor de către comunitățile N-S-C este foarte vag probată arheologic. Puținele date paleobotanice cunoscute identifică cultivarea mai multor specii de grâu, mei și orz.

Prelucrarea pieilor și a oaselor de animale erau îndeletniciri destul de practicate, fapt demonstrat atât de numărul mare de obiecte prelucrate din os, cât și de artefacte utilizate la prelucrarea pieilor. Olăritul și metalurgia solicitau un grad înalt de specializare, iar practicarea acestor meșteșuguri nu putea fi făcută decât de anumiţi membrii ai comunității, în locuri special amenajate. O parte din bunurile obținute în urma acestor activități erau destinate schimbului. Acesta din urmă putea avea caracter zonal – între grupuri situate la o distanță relativ mică unele de altele – și extraregional, când în schimb erau implicate grupuri din alte zone ale aceluiași areal cultural sau din medii culturale diferite.

Arealul vast de răspândire prezenta diferențe de condiții și de resurse naturale de la o zonă la alta, ceea ce explică, într-o măsură oarecare, caracterul zonal surprins în practicarea unor activități (pescuit, minerit, extracția sării).

5. Mediul natural a oferit comunităților complexului cultural N-S-C mai multe categorii de resurse, care au facilitat dezvoltarea unor activități meșteșugărești, precum prelucrarea lemnului, extragerea sării și a diferitor roci. Resursa cea mai importantă a perioadei respective a constituit-o minereurile metalifere, a căror exploatare a avut un impact deosebit asupra dezvoltării metalurgiei, respectiv a economiei, a relațiilor de schimb și, nu în ultimul rând, asupra evoluției culturale a populațiilor N-S-C. O altă resursă importantă erau marile artere hidrografice și afluenții lor, care asigurau condiții favorabile (apă potabilă, vegetație, sol fertil) creșterii animalelor și cultivării plantelor. Cel mai probabil, acestea reprezentau și căi de legătură ale oamenilor și bunurilor dintr-o zonă în alta. Habitatul comunităților N-S-C era unul specific populațiilor crescătoare de animale, preocupate de căutarea unor noi pășuni bogate, proces care avea ca rezultat mișcări ciclice pe un anumit spațiu.

Rezultatul obținut care contribuie la soluționarea unei probleme științifice importante constă în *elaborarea* unui model deosebit de abordare a habitatului comunităților complexului cultural N-S-C, fapt ce a *confirmat* eficiența cercetării acestei probleme printr-un spectru mai larg

de aspecte și posibilitatea *aplicării* acestui model pentru studierea altor medii culturale. Cu alte cuvinte, lucrarea de doctorat prezintă un model în care cercetarea pune accent pe studierea habitatului acestor comunități printr-o analiză complexă, care include diverse metode, inclusiv interdisciplinare, și care întrunește gama completă a vieții materiale a acestor comunități, aflată în strânsă legătură cu condițiile mediului natural și cu resursele oferite de acesta. Dezvoltarea acestui model în lucrare a facilitat *elaborarea* unei sinteze multilaterale privind habitatul și modul de viață al comunităților N-S-C pe întreg complexul, și nu pe culturi aparte, cum s-a făcut până acum.

Cele mai relevante ***contribuții ale autorului la realizarea temei de cercetare:*** **a)** participarea la săpăturile arheologice în cadrul așezărilor culturii Sabatinovka de la Taraclia-Gaidabul (anii 2016-2019) și Cazaclia II (2016); prelucrarea materialului arheologic descoperit. Datele obținute în urma cercetării au contribuit la baza documentară și analitică din capitolul 3 și la completarea bazei de date a artefactelor; **b)** verificarea de suprafață a peste 30 de situri Sabatinovka din regiunea râului Ialpug și a trei situri Noua din raionul Drochia. Materialul colectat de pe suprafața acestor așezări a fost utilizat la completarea catalogului artefactelor*;* **c)** cartarea, triangularea Delaunay și harta termică a siturilor culturii Noua de pe teritoriul Republicii Moldova. Rezultatele au fost prezentate în capitolul 2, paragraful 1.2; **d)** analiza imaginilor geo-spațiale, în vederea identificării mai multor așezări cu „cenușare" (de tip N-S-C), rezultatele fiind prezentate în capitolul 2, paragraful 2.3; **e)** combinarea datelor arheologice cu cele arheozoologice, paleobotanice, traseologice și experimentale, în vederea înțelegerii și argumentării activităților practicate de comunitățile N-S-C, informații reflectate în capitolele 3-4; **f)** sistematizarea artefactelor din piatră, os, lut și bronz, descoperite în așezările de tip N-S-C, informație prezentată în capitolul 3 și în Anexa 1; **g)** elaborarea unei baze complexe de date a artefactelor din os/corn, piatră, lut și bronz, prezentate în Anexa nr. 1; **h)** efectuarea analizei componeței chimice a artefactelor de bronz, descoperite în așezările de tip Noua-Sabatinovka de pe teritoriul Republicii Moldova; **i)** elaborarea unei tipologii ceramice comune pentru cele trei culturi vizate în lucrare, informație relevată în Anexa 2 a lucrării; **j)** modelarea Bayeziană a datelor radio-carbon cunoscute pentru așezările

N-S-C, date prezentate în Anexa 3 a lucrării; **k)** popularizarea culturilor Noua și Sabatinovka prin organizarea unei expoziții și acordarea a trei interviuri televizate.

Referitor la ***limitele rezultatelor obținute,*** merită a fi menționat faptul că, în ciuda rezultatelor concludente pe care le-am obținut în urma sistematizării și sintetizării multilaterale a vestigiilor ce constituie acest complex cultural, datele disponibile în momentul de față sunt insuficiente pentru creionarea unui tablou clar privind habitatul comunităților N-S-C. Această situație este cauzată atât de nivelul diferit de cercetare de la o regiune la alta și de la o cultură la alta în limitele unui spațiu enorm, cât și de unele lacune în metodele de investigare. În cazul ultimelor, merită a fi menționată în mod deosebit insuficiența analizelor interdisciplinare (geofizice, palinologice, paleobotanice, pedologice, arheozoologice, traseologice, radio-carbon ș.a.), a căror implementare ar contribui esențial la reconstituirea cât mai exactă a habitatului cu toate aspectele sale componente. Un impediment în procesul de cercetare este și lipsa accesului la colecțiile arheologice, păstrate în fondurile instituțiilor de profil din afara țării. Sursele bibliografice în care sunt prezentate sau abordate tangențial diferite aspecte ale problemei vizate în lucrare reprezintă un lot important de informații, multe din ele fiind disponibile și în mediul on-line. Cu toate acestea, în foarte multe cazuri, în publicații, rezultatele investigațiilor arheologice se prezintă strict sub forma unui raport succint, fără o analiză detaliată (sistematizare, interpretare, date statistice, analogii). Soluționarea acestor probleme necesită cercetări sistematice în cât mai multe așezări de pe întreg arealul de răspândire, completarea repertoriului așezărilor de tip N-S-C și coroborarea rezultatelor cercetărilor prin analiza comparativă a tendințelor de habitat ale acestor culturi.

Printre ***potențialele viitoare direcții de cercetare*** pot fi evidențiate: **a)** cercetarea continuă a așezărilor de tip N-S-C prin efectuarea de periegeze, sondaje și săpături sistematice, însoțite de prelevarea a diverse probe (pedologice, paleobotanice, palinologice, arheozoologice, radio-carbon ș.a.); **b)** stabilirea gradului de modificare a peisajului mediului natural; **c)** actualizarea continuă a datelor privind localizarea și cartarea așezărilor N-S-C cu ajutorul unor metode moderne de fixare; **d)** efectuarea scanărilor geofizice, în cazul depistării construcțiilor din piatră (în special, pentru

arealul culturii Sabatinovka); **e)** publicarea completă a descoperirilor, fără selecția pe reprezentativ și nereprezentativ, ceea ce ar permite o documentare mai exactă și mai amplă a lotului de artefacte, elaborarea de noi tipologii, interpretări și integrări în contexte arheologice; **f)** introducerea analizelor interdisciplinare (traseologice, paleobotanice, arheozoologice, palinologice, pedologice ș.a.) în procesul metodologic de cercetare arheologică a așezărilor, la un nivel înalt ca metodă şi frecvenţă; **g)** analize metalografice ale pieselor din bronz; **h)** analize petrografice și determinarea surselor locale de roci; **i)** analize traseologice ale artefactelor; **j)** efectuarea experimentelor arheologice pentru o mai bună înțelegere a tehnicii și etapelor de prelucrare a unui obiect.

Abordate împreună cu investigația arheologică tradițională, direcțiile enumerate mai sus pot contribui esențial atât la o mai bună înțelegere a desfășurării acestui fenomen cultural în limitele unui areal vast, cât și a gestionării acestui spațiu. Totodată, acestea pot juca un rol important în stabilirea duratei așezărilor și a mișcărilor ciclice dintre siturile de bază și cele sezoniere, inclusiv prin fixarea unor repere cronologice. Și, nu în ultimul rând, ar răspunde la o serie de întrebări privind sursa materiei prime, tehnica de prelucrare și funcționalitatea unor categorii de obiecte, determinarea speciilor de plante cultivate de comunitățile N-S-C. Pentru astfel de rezultate aceste direcții necesită a fi implementate în cât mai multe așezări de pe întreg arealul de răspândire a acestui complex cultural, în vederea obținerii unor date obiective, care vor oferi posibilitatea unei documentări exhaustive a habitatului comunităților N-S-C.

BIBLIOGRAFIE

BOLOHAN, N. *Bronzul Târziu la Dunărea de Jos. Componente și relații interculturale.* Cluj-Napoca, 2016. ISBN 978-606-543-775-3

DERGAČEV, V. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen. Metallfunde aus Moldavien*. In: Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XX, Band 9, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2002, ISBN 3-515-07665-4

DUMITROAIA, Gh. *Materiale şi cercetări arheologice din nord-estul judeţului Neamţ*. In: MemAntiq, XIX, 1992, pp. 63-143. ISSN 1222-7528

FLORESCU, A.C. *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România.* In: Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, IX, Călărași, 1991. ISBN – 973-95349-0-2

KAISER, E., SAVA, E., **SÎRBU, M.,** MISTREANU, E., BUBULICI, V. *Similar but Different! Late Bronze Age Settlement. Features in the Steppe and Forest Steppe.* In: Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age, Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedingr of the Conference in Tulcea, 10-13 November 2017 (Eds J. Maran, R. Băjenaru, S-C. Ailincăi, A-D. Popescu and Hansen S.). Universitätforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 350, 2020, pp. 395-417. ISBN 978-3-7749-4248-6

MORINTZ, S., ANGHELESCU, N. *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*. In: SCIV 21, 3, 1970, pp. 373-415. ISSN 1310-9537

PETRESCU-DÎMBOVIŢA, M. *Contribuţii la problema sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului în Moldova*. In: SCIV, 4, 1953, 3-4, pp. 443-480

PETRESCU-DÎMBOVIŢA, M. *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977

PIENIĄŻEK, M. *Domestic Architecture in the Steppe: A Discussion on the Availability of Building Resources and on the Building Strategies of the Late Bronze Age Sabatinovka Culture in the Southern Ukraine.* In: Social Orders and Social Landscapes, (Eds Popova L.M., Hartley C.W., Smith A.T.), Cambridge, 2007, pp. 416–448. ISBN 9781847183590

SAVA, E. *Aşezări din perioada târzie a epocii bronzului în spaţiul pruto-nistrean (Noua-Sabatinovka)*. Chişinău, 2014. ISBN 978-9975-80-903-0, 978-9975-80-904-7

SAVA, E., **SÎRBU, M.** *Aşezări cu „cenuşare" în bazinul Răutului (Catalog).* In: Tyragetia, vol. III (XVIII), nr.1, 2009, pp. 169-192. ISSN 1857-0240

TODOROVA, H. *Die spätbronzezeitliche Siedlung auf der „Großen Insel" bei Durankulak (Bulgarien).* In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa, Berlin-Nitra, 1982, s. 417-425

TONČEVA, G. *Problèmes de la plastique miniaturé de l'âge du bronze récent en Bulgarie du nord-est*. In: Pontica 24, 1991, pp. 29-42. ISSN 1013-4247

БАЛАГУРІ, Е.А. *Ливарні матриці з поселення пізньої бронзи біля с. Острівець, Івано-Франківської області,* В: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вып. 5, Київ 1964, с. 28-39

ВАНЧУГОВ В.П., *Сабатиновская культура.* В сб.: Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины), Одесса 2013, с. 293-315. ISBN 978-966-1006-92-9

КОЛОТУХИН, В.А. *Поздний бронзовый век Крыма,* Киев, 2003. ISBN 966-8518-02-0

МЕЛЮКОВА, А.И. *Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии*. В: МИА СССР, 96, 1961, с. 5-52

САВА, Е., КАЙЗЕР, Э. *Поселение с «зольниками» у села Одая-Мичурин, Республика Молдова (Археологические и естественнонаучные исследования)//E. Sava, E. Kaiser, Die Siedlung mit „Aschehügeln" beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova*. In: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen, Chişinău, 2011, ISBN 978-9975-80-525-4

САВА, Е., КАЙЗЕР, Э., **СЫРБУ, М.,** МИСТРЯНУ, Е. *Новые исследования поселений с «зольниками» эпохи поздней бронзы в Прутo-Днестровском междуречье.* В: Ex Ungue Leonem, Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна, Санкт-Петербург, 2017, с. 151-179. ISBN 978-5-4469-1154-7

СМЕКАЛОВА, Т.Н., КАШУБА, М.Т., МУЛЬД, С.А., ЛИСЕЦКИЙ, Ф.Н., СОЛОМОНОВА, А.В., КАШИРСКАЯ, М.Н., БЭВАН, Б.У.,

КУЛЬКОВА, М.А. *Каталог поселений среднего и позднего бронзового века в Северо-Заподного Крыму.* В: Материалы к археологической карте Крыма, Междисциплинарные исследования поселений эпохи бронзы Северо-Западного Крыма, вып. XIX, Санкт Петербург, 2020, с. 42-59, ISBN 978-5-00165-242-7

ШАРАФУТДИНОВА, И.Н. *Поселение поздней бронзы Новорозановка I,* В: Археологические исследования на Украине в 1967 г. Информационные сообщения, Киев, 1968, с. 25-26

LISTA LUCRĂRILOR AUTOAREI LA TEMA TEZEI

- ***Monografii***

1. Contribuție la monografia SAVA E. *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistrean (Noua-Sabatinovka)*, Chișinău: Biblioteca „Tyragetia" XXVI, 2014, 592 p. ISBN 978-9975-80-903-0

- ***Articole în reviste științifice, inclusiv Web of Science și SCOPUS***

2. **SÎRBU, M.** Completări privind lotul artefactelor din piatră descoperit în incinta primei așezări de tip Noua, cercetate pe teritoriul Republicii Moldova. In: *Tyragetia*, 2022, vol. XVI (XXXI), nr. 1, pp. 153-169. ISBN 1857-0240

3. TOPAL, D., **SÎRBU, M.** Guest from de the West: early Hallsttatian hoard with ornaments discovered near Nisporeni. In: *Sprawozdania Archeologiczne*, 2022, 74/2, pp. 53-74. PL ISSN 0081-3834

4. ТОПАЛ, Д., **СЫРБУ М.** Клад фрагментированных изделий эпохи поздней бронзы у с. Рэзень. In: *Stratum Plus*, 2022, № 2, с. 395-413. E-ISSN 1857-3533

5. DIACONU, V., **SÎRBU, M.** O îndeletnicire cu mai multe necunoscute. Prelucrarea pieilor de animale în perioada bronzului târziu. In: *MemAntiq*, 2021, vol. XXXVII, pp. 71-92. ISSN 1222-7528

6. **SÎRBU, M.,** TOPAL, D., SAVA, E., DERMENJI, L. Bronze objects discovered in the settlements of the Noua-Sabatinovka cultures from the collection of the National Museum of History of Moldova. In: *Revista Arheologică*, 2021, vol. pp. 18-42. ISSN: 1857-016X, E-ISSN: 2537-6144

7. **SÎRBU, M.,** TOPAL, D., SAVA, E., DERMENJI, L. Piese din bronz descoperite în așezările culturilor Noua-Sabatinovka din colecția Muzeului

Național de Istorie a Moldovei. In: *Tyragetia*, 2020, vol. XIV (XXIX), nr. 1, pp. 77-101. ISBN 1857-0240

8. KAISER, E., SAVA, E., **SÎRBU, M.,** MISTREANU, E., BUBULICI, V. Similar but Different! Late Bronze Age Settlement. Features in the Steppe and Forest Steppe. In: *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age.* Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedingr of the Conference in Tulcea, 10-13 November 2017 (edited by J. Maran, R. Băjenaru, S-C. Ailincăi, A-D. Popescu and Hansen S.). *Universitätforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 2020, Band 350, pp. 395-417. ISBN 978-3-7749-4248-6

9. **SÎRBU, M.,** POPOVICI, S., VORNIC, V. The hoard of bronze artifacts discovered near village Haragîș (Cantemir district). In: *Tyragetia,* 2019,vol. XIII (XXVIII), nr. 1, pp. 229-241. ISBN 1857-0240

10. **SÎRBU, M.,** ȚERNA, S. Stolniceni II – o nouă așezare cu „cenușare", descoperită în zona de nord a Republicii Moldova. In: *Tyragetia*, 2017, vol. XI, (XXVI), nr. 1, pp. 93-106. ISBN 1857-0240.

11. **SÎRBU, M.,** BICBAEV, V. O groapă din perioada târzie a epocii bronzului, descoperită în zona lacului „Valea Morilor" din orașul Chișinău. In: *Tyragetia*, 2016, vol. X (XXV), nr. 1, pp. 195-201. ISBN 1857-0240

12. **SÎRBU, M.** Viața spirituală a comunităților Noua-Sabatinovka-Coslogeni prin prisma elementelor non-funerare descoperite înș. In: *Tyragetia*, 2015, vol. IX (XXIV), nr. 1, pp. 91-122. ISBN 1857-0240

13. DIACONU, V., **SÎRBU, M.** Butoni de os și corn descoperiți în mediul culturii Noua. In: *Angustia*, 2014, nr. 17-18, pp.. 125-136. ISSN 1454-8275.

14. **SÎRBU, M.** Piese de bronz descoperite în așezările de tip Noua-Sabatinovka din spațiul pruto-nistrean. In: *Tyragetia*, vol. VIII (XXIII), nr. 1, 2014, pp. 185-203. ISSN 1857-0240

15. **SÎRBU, M.** Piese litice descoperite în așezările culturilor Noua-Sabatinovka din spațiul pruto-nistrean. In: *Tyragetia*, 2013, vol. VII (XXII), nr. 1, pp. 163-189. ISSN 1857-0240

16. **SÎRBU, M.** Industria materiei dure animale în perioada târzie a epocii bronzului (complexul cultural Noua-Sabatinovka). In: *Tyragetia*, 2011, vol. V (XX), nr. 1, pp. 199-225**.** ISSN 1857-0240

17. SAVA, E.; **SÎRBU, M.** Așezări cu „cenușare” în bazinul Răutului (Catalog). In: *Tyragetia*, 2009, vol. III (XVIII), nr. 1, pp. 169-192. ISSN 1857-0240

- ***Articole în culegeri științifice***

18. TOPAL, D., **SÎRBU, M.** New hoards and solitary finds of the Bronze Age – Early Iron Age from the territory of Republic of Moldova. In: *Mensch, Kultur und gesellschaft von der Kupferzeit bis Frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu ehren zum 60.* Gerburtstag von Eugen Sava, ZANOCI, A., KAISER, E., KASHUBA, M., IZBITSER, E., BĂȚ, M., eds. Chișinău: Bons Offices, 2016, pp. 251-267. ISBN 978-9975-87-100-6

19. САВА, Е., КАЙЗЕР, Е., **СЫРБУ, М.,** МИСТРЯНУ, Е. Новые исследования поселении с „зольниками» эпохи поздней бронзы в Пруто-Днестровском междуречье. In: *Ex Ungue Leonem*. К 90-летию Льва Самуиловича Клейна, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017, с. 151-179.ISBN 978-5-4469-1154-7

20. **SÎRBU, M.,** DIACONU, V. Mojare din piatră specifice epocii bronzului din zona nord şi vest pontică. In: *Istorie şi Civilizaţie de-a lungul Dunării de Jos.* Culegere de studii dedicată zilei internaționale a fluviului - 29 iunie, vol. I, Brăila, Ismail, Cahul, Galaţi 2018, p. 19-25. ISBN 978-606-654-319-4

21. SAVA, E., **SÎRBU, M.** O nouă descoperire a unui topor de tip Borodino. In: *Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului carpato-danubiano-pontic:* In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis. ZANOCI, A., BĂŢ, M., eds. Chişinău: Cartdidact, 2019, pp. 101-110. ISBN 978-9975-3315-0-0

ADNOTARE

Sîrbu Mariana, „Habitatul comunităților din perioada tardivă a epocii bronzului în spațiul Carpato-Niprean (complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni), teză de doctor în istorie, Chișinău 2023

Structura tezei: introducere, patru capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 729 de titluri, anexe din 169 p. text, 128 de figuri, 30 de tabele; 143 pag.text de bază.

Cuvinte-cheie: perioada târzie a epocii bronzului, complexul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni (N-S-C), așezări, ocupații de bază, meșteșuguri, catalogul artefactelor, tipologia ceramicii, date absolute.

Scopul lucrării constă în elaborarea unui studiu complex privind habitatul comunităților N-S-C din întregul lor areal de răspândire, pornind de la sistematizarea și analiza multilaterală a datelor arheologice, obținute în urma cercetărilor de teren, începând cu anii ’50 ai sec. XX și până în prezent.

Obiectivele cercetării: 1) Evaluarea contribuțiilor istoriografice cu privire la habitatul comunităților N-S-C și a semnificației surselor arheologice cunoscute la etapa actuală; 2) Analiza detaliată a așezărilor comunităților N-S-C, identificarea elementelor de habitat și evaluarea acestora din perspectiva stabilirii unei viziuni de ansamblu asupra fenomenului habitual de la sfârșitul epocii bronzului; 3) Examinarea punctuală a culturii materiale a comunităților N-S-C și stabilirea locului, în cadrul habitatului, al diverselor categorii de obiecte prelucrate din lut, os/corn, piatră și bronz; 4) Studierea ocupațiilor comunităților N-S-C și a caracterului economiei, determinarea rolului lor în cadrul habitatului și estimarea impactului acestora asupra modului de viață al populației în perioada târzie a epocii bronzului; 5) Stabilirea tipului de habitat și a interconexiunii acestuia cu ocupațiile și modul de viață al conumităților N-S-C.

Noutatea și originalitatea științifică a lucrării. În lucrarea de față, pentru prima dată, este realizat un studiu pluridisciplinar, de ansamblu, privind habitatul comunităților N-S-C din arealul lor de răspândire, acesta fiind tratat din perspectiva unui complex multicultural de proporții, depășind, astfel, abordările mai vechi strict monoculturale. De asemenea, în lucrare este întreprinsă o primă încercare de elaborare a unui catalog al artefactelor complexului cultural N-S-C, fiind realizată, la fel pentru prima dată, o tipologie de ansamblu a ceramicii caracteristice complexului cultural N-S-C, componența chimică a pieselor de bronz, precum și modelarea Bayesiană a datelor radiocarbon.

Rezultatul obținut care contribuie la soluționarea unei probleme științifice importante constă în elaborarea unei viziuni de ansamblu privind evoluția habitatului comunităților complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni pe întreg arealul său de răspândire.

Semnificația teoretică constă în elaborarea unui *model de cercetare a siturilor arheologice pe un areal vast*, axat pe identificarea și analiza habitatului.

Valorificarea aplicativă. Rezultatele obținute vor fi utilizate, în primul rând, în proiectul 20.80009.0807.43 din cadrul Programului de Stat (2020-2023). Totodată, acestea vor folosi ca bază în elaborarea a noi proiecte de cercetare științifică din țară și de peste hotare. Rezultatele obținute vor reprezenta o bază de date importantă pentru cercetătorii din țară și de peste hotare, interesați de perioada târzie a epocii bronzului, în special de culturile arheologice Noua, Sabatinovka și Coslogeni.

Implementarea rezultatelor. Rezultatele obținute în timpul elaborării tezei de doctorat au constituit subiectul unei lucrări monografice și a 20 de articole publicate în reviste și culegeri din țară și străinătate.

ANNOTATION

Sîrbu Mariana, "The habitat of communities from the late Bronze Age in the Carpathian-Dnieper space (the Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural assemblage)", PhD thesis in History, Chișinău 2023

Structure of the thesis: introduction, four chapters, conclusions and recommendations, bibliography of 729 titles, annexes of 169 pages of text, 128 figures, 30 tables, 143 pages of the main text.

Keywords: Late Bronze Age, the Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural assemblage (N-S-C), settlements, basic occupations, crafts, catalog of artifacts, ceramic typology, absolute data.

The paper aims to develop a complex study on the habitat of the N-S-C communities in their entire distribution area, starting from the systematization and multilateral analysis of archaeological data, obtained as a result of field research, starting from the 1950s and until now.

Research objectives: 1. Evaluation of the historiographical contributions regarding the habitat of the N-S-C communities and the significance of the archaeological sources known to the current stage; 2. Detailed analysis of the settlements of the N-S-C communities, the identification of habitat elements and their evaluation from the perspective of establishing an overview of the usual phenomenon at the end of the Bronze Age; 3. A point-by-point examination of the material culture of the N-S-C communities and the establishment of the place, within the habitat, of the various categories of objects processed from clay, bone or horn, stone and bronze; 4. Studying the occupations of the N-S-C communities and the character of the economy, determining their role within the habitat and estimating their impact on the population's way of life during the late Bronze Age; 5. Establishing the type of habitat and its interconnection with the occupations and way of life of the N-S-C communities.

The novelty and scientific originality of the work. In the present paper, for the first time, a multidisciplinary, comprehensive study is carried out regarding the habitat of the N-S-C communities in their distribution area; it is being treated from the perspective of a multicultural complex of proportions, thus overcoming the older strictly mono-cultural approaches. Also, in the paper, a first attempt is made to develop a catalogue of the artifacts of the N-S-C cultural complex. For the first time, an overall typology of the pottery characteristic of the N-S-C cultural complex, the chemical composition of the bronze artifacts, as well as the Bayesian modeling of the radiocarbon data, was also carried out.

The obtained result that contributes to the solution of an important scientific issue consists in an overview of the evolution of the habitat of the communities of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural complex over its entire distribution area.

The theoretical value consists in the development of a research model of archaeological sites on a vast area, focused on the identification and analysis of the habitat.

The practical significance. The results obtained will be used, first of all, in project 20.80009.0807.43 within the State Program (2020-2023). At the same time, they will serve as a basis for the development of new scientific research projects in Moldova and abroad. In the same way, the obtained results will represent an important database for researchers from Moldova and abroad interested in the late period of the Bronze Age, especially the Noua, Sabatinovka and Coslogeni archaeological cultures.

Implementation of the results. The results obtained during the elaboration of the doctoral thesis became the subject of a monograph and 20 articles published in journals and collections in the country and abroad.

АННОТАЦИЯ

Сырбу Мариана, «Хабитат сообществ эпохи поздней бронзы в Карпато-Днепровском пространстве (культурный комплекс Ноуа-Сабатиновка-Кослоджень), диссертация доктора истории, Кишинев 2023

Структура диссертации: введение, четыре главы, выводы и рекомендации, библиография из 729 наименований, приложения объемом 169 стр. текста, 128 рисунков, 30 таблиц, 143 стр. основного текста.

Ключевые слова: поздний бронзовый век, культурный комплекс Ноуа-Сабатиновка-Кослоджень (Н-С-К), поселения, хозяйственная деятельность, ремесла, каталог артефактов, типология керамики, абсолютные датировки.

Целью работы является разработка комплексного изучения ареала сообществ Н-С-К на всем ареале их распространения, начиная с систематизации и многостороннего анализа археологических данных, полученных в результате полевых исследований, начиная с 1950-х гг.

Задачи исследования: 1. Оценка историографического вклада в изучение сообществ Н-С-К и значение археологических источников, известных на современном этапе; 2. Детальный анализ поселений сообществ Н-С-К, выявление элементов поселенческой активности и их оценка с точки зрения общих представлений о финале эпохи бронзы; 3. Пошаговое изучение материальной культуры сообществ Н-С-К и установление места в среде обитания различных категорий предметов, обработанных из глины, кости или рога, камня и бронзы; 4. Изучение занятий сообществ Н-С-К и характера хозяйства, определение их роли в среде обитания и оценка их влияния на образ жизни населения в эпоху поздней бронзы; 5. Установление типа хабитата и его взаимосвязи с занятиями и бытом сообществ Н-С-К.

Новизна и научная оригинальность работы. В настоящей работе впервые проводится междисциплинарное комплексное исследование среды обитания сообществ Н-С-К в ареале их распространения, трактуемое с точки зрения поликультурности, преодолевающее, таким образом, прежнее строго монокультурные подходы. Также в работе сделана первая попытка разработать каталог артефактов культурного комплекса Н-С-К. Также впервые проведена общая типология керамики, характерной для культурного комплекса Н-С-К, химический состав бронзовых изделий, а также байесовское моделирование радиоуглеродных данных.

Полученный результат, способствующий решению важной научной задачи, состоит в разработке общего видения эволюции хабитата сообществ Н-С-К на всем ареале его распространения.

Теоретическая значимость состоит в разработке исследовательской *модели археологических памятников на обширной территории*, ориентированной на выявление и анализ хабитата.

Практическая значимость работы. Полученные результаты будут использованы, в первую очередь, в проекте 20.80009.0807.43 в рамках Госпрограммы (2020-2023 гг.). В то же время они послужат основой для разработки новых научно-исследовательских проектов в стране и за рубежом. Таким же образом полученные результаты будут представлять собой важную базу данных для отечественных и зарубежных исследователей, интересующихся поздним периодом бронзового века, особенно археологическими культурами Ноуа, Сабатиновка и Кослоджень.

Применение научных результатов. Результаты, полученные при разработке докторской диссертации, стали предметом монографии и 20 статей, опубликованных в журналах и сборниках в стране и за рубежом.

SÎRBU, MARIANA

HABITATUL COMUNITĂȚILOR DIN PERIOADA TARDIVĂ A EPOCII BRONZULUI ÎN SPAȚIUL CARPATO-NIPREAN (COMPLEXUL CULTURAL NOUA-SABATINOVKA-COSLOGENI)

SPECIALITATEA 613.01 – ARHEOLOGIE

Rezumatul tezei de doctor în istorie

Aprobat spre tipar: 16 mai 2023	Formatul hârtiei 60×84/16
Hârtie offset reciclată. Tipar digital.	Tiraj: 100 ex.
Coli de tipar: 1,5	Comanda nr. 23/2348

Casa Editorial Poligrafică „Bons Offices”
Chișinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005